

بسم الله الرحمن الرحيم
دومین همایش ملی پژوهشهای میان رشته ای قرآن و انگاره های علوم زیستی
اسفند 1399 ش

قلمرو حریم خصوصی خانواده از منظر قرآن کریم و حقوق بشر

حجت الاسلام دکتر محمد مهدی کریمی نیا
استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم

Kariminiya2003@yahoo.com

09029604243 - 09122523060

دکتر نجیب الله حکیمی

دکتری قرآن و حقوق از جامعه المصطفی (ص) العالمية

Hakiminajib21@gmail.com

قلمرو حریم خصوصی خانواده از منظر قرآن کریم و حقوق بشر

محمد مهدی کریمی نیا¹

نجیب الله حکیمی²

چکیده

یکی از حقوق اساسی و بنیادین بشر که در منابع اسلامی و قوانین کشورها و اعلامیه جهانی حقوق بشر مورد توجه قرار گرفته است حق برخورداری اشخاص از مصونیت و حرمت حریم خصوصی است. نیاز به حریم خصوصی، امری بسیار ریشه دار و فطری است که با کرامت

¹ - سطح چهار فقه و اصول حوزه علمیه قم، دکتری قرآن و حقوق از جامعه المصطفی (ص) العالمية، استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم: Kariminiya2003@yahoo.com

² . دکتری قرآن و حقوق از جامعه المصطفی (ص) العالمية، نویسنده مسؤول: Hakiminajib21@gmail.com

انسانی ارتباط وثیق دارد و هدف از آن تکریم تمامیت مادی معنوی انسان و تعالی شخصیت او می باشد و رعایت این حق فضای لازم برای رشد و تکامل شخصی افراد را فراهم ساخته و از تنزل انسان ها در حد یک ابزار جلوگیری می کند. نوشتار پیش رو با درک ضرورت تحلیل این موضوع، می کوشد به این سؤال پاسخ داده شود که قلمرو و مصادیق این حق برای افراد مخصوصاً اعضای خانواده تا کجاست و چه بخش های را شامل می شود؟ تا افراد با شناخت حریم شخصی دیگران از هر دخالتی که موجب نقض آن حریم می شود اجتناب کنند. برآیند این تحقیق نشان می دهد که: از منظر قرآن کریم و نگاه های حقوقی، مرزها و محتوای آنچه به عنوان حریم خصوصی تلقی می گردد عبارتند از: محدوده های از عقاید، احساسات، رفتارها و ویژگی های هر عضو خانواده که برای دیگر اعضا آشکار نباشد یا علی رغم آشکار بودن، از افشای آن راضی نباشد و در مقابل ورود و نظارت دیگر اعضا واکنش نشان دهد، حریم خصوصی تلقی می گردد؛ مانند حریم خصوصی جسمانی و جنسی، داشتن خلوت و تنهایی در منزل خصوصی و اتاق شخصی، کنترل بر اطلاعات شخصی و ارتباطات خصوصی، حریم شخصیت، رهایی از نظارت های سمعی و بصری، حمایت در برابر تفتیش ها، تجسس ها و رهگیری ها و نهایتاً حق تعیین سرنوشت برای خود.

واژه های کلیدی: حریم، حریم خصوصی، خانواده، قرآن، حقوق بشر، حقوق و آزادی های فردی.

مقدمه

انسانها بنا بر فطرت خود، قلمروهایی را محدوده خصوصی خویش می دانند و در آن پناه می گیرند و انتظار دارند دیگران بدون رضایت شان به آن قلمرو وارد نشوند و به اطلاعات آن دسترسی نداشته باشند ولی توجه به عواطف عمیق و همبستگی روحی حاکم بین اعضا، خانواده این ذهنیت را در انسان پدید می آورد که شاید هیچ گونه حریمی برای ورود هر یک از اعضا در امور دیگر اعضا وجود نداشته باشد؛ ولی با نگاهی در آموزه های قرآنی و قواعد اخلاقی و نیز حقوقی حاکم بر مناسبات خانوادگی در می یابیم که استحکام و بقای مناسبات عاطفی و اجتماعی منوط به شناسایی و کاربست همین قواعدی است که علاوه بر تأکید عناصر مشترک در تحکیم خانواده به نحوی حریم خصوصی را مورد شناسایی قرار داده است. به نظر می رسد یکی از دلایل اهمیت ندادن به حریم خصوصی دیگران نبود آگاهی کافی از دستورات اسلام در باره حریم خصوصی است. از این رو، در مقاله حاضر تلاش بر این است که تصویری از دستورات و آموزه های دینی را در باره حق حریم خصوصی خانواده ارائه دهد. تا افراد با شناخت حریم شخصی دیگران از هر دخالتی که موجب «نقض حریم خصوصی» می شود اجتناب کنند.

1. مفهوم شناسایی 1-1. حریم در لغت

واژه های همچون حرمت، تحریم، حرام و إحرام و مشتقات آن، از ماده ی «حرم» (حاء وراء ومیم) مشتق شده اند و همه به یک معنای کلی که همان منع و تشدید است بر می گردد. حریم به قسمتی اطلاق می شود که مس و لمس آن تحریم شده است و نباید به آن نزدیک شد» (فراهیدی، 1410ق، ج3، ص222؛ صاحب بن عباد، 1414ق، ج3، ص94؛ ابن فارس، 1404ق، ذیل ماده «حرم»). از مجموع کلمات اهل لغت چنین بدست می آید که حریم، در سه معنا و مفهوم نزدیک بهم به کار می رود: «حریم به معنای آنچه نباید هتک شود»؛ «حریم به معنای آنچه مورد حمایت است»؛ «حریم به معنای ممنوعیت تماس».

1-2. حریم خصوصی در اصطلاح حقوقی

حریم خصوصی آن بخش از زندگی هر انسان است که در آن از آزادی در برابر بازخواست و کیفر حقوقی، بر خوردار می‌باشد و هر گونه تصمیم‌گیری نسبت به آن، اطلاع، ورود و نظارت بر آن منحصرأ در اختیار اوست و مداخله دیگران در آن، یا دسترسی به آن، بدون اذن او مجاز نیست (جعفری لنگرودی، 1381ش، ج3، ص1653؛ کاتوزیان، 1383ش، ص100-101؛ انصاری، 1386ش، ص13-14). به عبارت دیگر، در تعریف آن می‌توان گفت: قلمروی از زندگی هر فرد است که آن فرد نوعاً و عرفاً یا با اعلان قبلی، انتظار دارد دیگران بدون رضایت وی به اطلاعات راجع به آن قلمرو دسترسی نداشته باشند یا به آن قلمرو وارد نشوند یا به آن قلمرو نگاه یا نظارت نکنند یا به هر صورت دیگری وی را در آن قلمرو مورد تعرض قرار ندهند.

1-3. خانواده

خانواده مهم‌ترین نهاد اجتماعی است که آرامش زن و مرد توسط یک دیگر و روابط عاطفی پدر و مادر به فرزندان زمینه شکل‌گیری آن را فراهم آورده است. بنابر این زوجیت و قرابت، عناصر اصلی سازنده خانواده به شمار می‌آید. عواطف عمیق و همبستگی روحی حاکم بین اعضا، خانواده را به صورت نهاد ممتازی جلوه‌گر می‌سازد (کاتوزیان، 1368ش، ج1، ص4).

2. مصادیق حریم خصوصی خانواده

قلمرو و مصادیق حریم خصوصی در مناسبات خانوادگی باید بر اساس معیارهای صورت پذیرد. بدون تردید مؤلفه‌های اجتماعی، فرهنگی و مذهبی در شناسایی مصادیق حریم خصوصی در میان اعضای خانواده مفید و مؤثراند. ولی با آن‌هم قلمروی زندگی فرد در خانواده می‌تواند حریم خصوصی تلقی شود که یک عضو متعارف خانواده انتظار دارد فارغ از مداخله دیگر اعضا باشد و دیگر اعضای خانواده نیز در فرایند زندگی مشترک در نهاد خانواده آن را به عنوان یک امر متعارف مورد پذیرش قرار داده باشند. اعضای خانواده در برخورد و ارتباطات خانوادگی در برخی امور برای خود حریم خصوصی قائل‌اند که در ذیل به تبیین آن پرداخته می‌شود:

1. منزل و خلوت افراد

هر يك از اعضای خانواده برای تنظیم احساسات و آرامش فکری و روحی نیاز به مکان و حریم خلوت دارد. اتاق خصوصی زن و شوهر حریم مکانی آن‌هاست. اتاق اختصاصی هر يك از فرزندان خانواده حریم خصوصی وی به شمار می‌آید. پیش‌بینی اتاق اختصاصی به معنای محدود ساختن دسترسی دیگر اعضای خانواده به آن اتاق است که از شناسایی حق خلوت در مناسبات خانوادگی حکایت دارد.

2. حمایت از حریم منزل در آیات قرآن

در قرآن کریم به ضرورت رعایت حریم خانه‌ی غیر، تصریح و حتی به شیوه ورود آن نیز اشاره شده است. خداوند متعال خطاب به اهل ایمان می‌فرماید:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَي أَهْلِهَا ذَلِكَ خَيْرٌ لَّكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ * فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتَّى يُؤْذَنَ لَكُمْ وَإِنْ قِيلَ لَكُمْ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا هُوَ أَزْكَى لَكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ * لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ مَسْكُونَةٍ فِيهَا مَتَاعٌ لَكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَ مَا تَكْتُمُونَ، (نور/27-29)؛ ای کسانی که ایمان آوردید! در خانه‌هایی غیر از خانه‌هایتان، وارد نشوید تا اینکه به درستی رخصت طلبید و بر اهل آن (خانه) سلام کنید این برای شما بهتر است باشد که شما متذکر شوید. و اگر هیچ کس را در آن (خانه) نیافتید، پس در آن وارد نشوید تا اینکه به شما رخصت داده شود و اگر به شما گفته شود: باز گردید! پس باز گردید این برای شما [پاک‌کننده‌تر و] رشد‌آورتر است و خدا به آنچه انجام

می‌دهید داناست. هیچ گناهی بر شما نیست که وارد خانه‌های غیر مسکونی شوید که در آن‌ها کالا (و بهره‌ای) برای شماست و خدا آنچه را آشکار مینماید، و آنچه را پنهان میدارید، می‌داند».

از آن‌جا که انسان دارای دو بعد فردی و اجتماعی است، دارای دو محیط زندگی خصوصی و عمومی است، که هر کدام ویژگی‌های خاصی دارند. انسان در زندگی اجتماعی با لباس رسمی حضور می‌یابد و زندگی عمومی او آشکار و تحت نظر مردم است. اما در زندگی فردی و خانوادگی در محیط در بست‌های خانه است و در این محیط قید و بندهای اجتماعی را کنار می‌گذارد و با خانواده‌اش زندگی آرامی را می‌گذراند. حتی در میان اعضای خانواده افراد هر کدام دارای اتاق شخصی است که به نحوی برای خود حریم شخصی قائل‌اند و از آگاه شدن دیگر اعضای خانواده نسبت به آن ابااء دارد.

آیات فوق در صدد تأمین آرامش و امنیت در زندگی خصوصی انسان است. در این آیات بر چند مطلب اساسی تأکید شده است:

(الف) اصل بر آن است که انسان حق ندارد داخل خانه‌های مردم شود.

(ب) حریم شخصی و خلوت افراد را محترم بشمارید.

(ج) برای ورود به منزل مردم نیاز به اجازه‌ی دوستانه‌ی قبلی است.

(د) اگر کسی در خانه نبود، باز هم حق ورود به منزل مردم را ندارید.

(ه) اگر صاحب خانه آمادگی پذیرایی از شما را نداشت یا به هر دلیل نخواست شما را به داخل خانه راه دهد، شما بازگردید و ناراحت نشوید. این چند مطلب اساسی، آرامش و امنیت زندگی خصوصی انسانها را تأمین می‌سازد (مکارم شیرازی، 1374 ش، ج 14، ص 430؛ رضایی اصفهانی، 1389 ش، ج 6، ص 326-329).

3. حمایت از حریم خلوت افراد در آیات قرآن

اسلام برای تنظیم روابط اجتماعی به نحو صحیح و پیشگیری از نقض حریم‌ها و تبعات ناشی از آن به‌ویژه از لحاظ تربیتی در محیط خانه مقرراتی را وضع نموده است. و از اهل یک خانه نیز خواسته شده است که برای ورود به اتاق پدر و مادر در ساعات‌های خاصی اجازه بگیرند. خداوند متعال می‌فرماید:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِيَسْتَأْذِنَكُمْ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ وَ الَّذِينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْحُلُمَ مِنْكُمْ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ مِنْ قَبْلِ صَلَاةِ الْفَجْرِ وَ حِينَ تَصْعُونَ فِي بَابِكُمْ مِنَ الظُّهَيْرَةِ وَ مِنْ بَعْدِ صَلَاةِ الْعِشَاءِ ثَلَاثُ عَوْرَاتٍ لَكُمْ لَيْسَ عَلَيْكُمْ وَ لَا عَلَيْهِمْ جُنَاحٌ بَعْدَ هَٰئِهِنَّ طَوَّافُونَ عَلَيْكُمْ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ * وَ إِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنْكُمُ الْحُلُمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا كَمَا اسْتَأْذَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ، (نور/58-59)؛ ای کسانی که ایمان آوردید! باید کسانی (از بردگان) که مالک شده‌اید و کسانی (از کودکان) که به بلوغ نرسیده‌اند، در سه مرتبه از شما رخصت بگیرند: پیش از نماز صبح و هنگام نیمروز که لباس‌های (رسمی) خود را فرو مینهید، و بعد از نماز عشا، [اینها] سه (وقت مخصوص) امور جنسی شماست که بعد از آن (زمان) ها هیچ گناهی بر شما و بر آنان نیست (که بدون رخصت وارد شوند، چرا که) برخی از شما بر (گرد) برخی (دیگر) از شما می‌چرخید اینگونه خدا آیات را برای شما روشن بیان میکند، و خدا دانایی فرزانه است. و هنگامی که کودکان شما به بلوغ میرسند پس باید (در همه اوقات برای ورود به اتاق خصوصی پدر و مادر) رخصت بگیرند، همان گونه که کسانی (از بزرگسالان) که پیش از آنان بودند رخصت میگرفتند اینگونه خدا آیاتش را برای شما روشن بیان میکند، و خدا دانایی فرزانه است».

قرآن کریم در این آیهی شریفه به آداب ورود به اتاق مخصوص پدر و مادر و مواردی که باید کودکان و خدمتگزاران اجازه‌ی ورود بگیرند، اشاره کرده است، مهم‌ترین مسأله‌ای که در این سوره، تعقیب شده مسأله عفت عمومی و مبارزه با هر گونه آلودگی جنسی است و آن مسأله اذن گرفتن کودکان بالغ و نابالغ به هنگام ورود به اتاق‌هایی است که مردان و همسرانشان ممکن است در آن خلوت کرده باشند. این آیه روابط فرزندان و پدر و مادر را تنظیم میکند، تا زمینه‌های آلودگی را از درون خانه‌ها بزداید. در این آیه به پدر و مادرها دستور داده شده که به فرزندان خود آموزش دهند که در سه موقع ظهر، شام و قبل از نماز صبح، هرگاه خواستند وارد اتاق خواب آنها شوند، قبلاً اجازه بگیرند؛ یعنی خطاب اصلی آیه متوجه پدر و مادر است که باید این امور را آموزش دهند و به اجرا در آورند. اسلام برای جلوگیری از مفاسد اجتماعی يك نظام هماهنگ بین جامعه و خانواده ایجاد کرده است؛ یعنی از طرفی با اعمال منافعی عفت در جامعه به شدت برخورد میکند تا محیط اجتماع سالم باشد و از طرف دیگر به خانواده‌ها آموزش میدهد که از تحریک جنسی نوجوانان پرهیز کنند تا زمینه‌های فساد در خانواده‌ها برطرف شود و به جامعه کشیده نشود.

از دیگر پیام و آموزه‌های آیه این است که:

- به کودکان و خدمتگزاران خود آموزش دهید که به حریم خصوصی و جنسی خانواده احترام بگذارند؛

- عفت عمومی را از داخل خانه‌ی خویش پایه‌گذاری کنید و کودکان خود را تحریک جنسی نکنید؛

- به کودکان نابالغ خود آداب اسلامی را بیاموزید؛

- بزرگسالان و کودکانی که به سن بلوغ میرسند، حق رفت و آمد آزادانه به اتاق مخصوص پدر و مادر را ندارند و واجب است قبل از ورود اجازه بگیرند.

- اوقات خود را تقسیم کنید، زمانی را برای ملاقات آزاد و دوستانه با خانواده و زمانی را برای ملاقات خصوصی با همسر خود قرار دهید (طبرسی، 1372 ش، ج 7، ص 243؛ مکارم شیرازی، 1374 ش، ج 14، ص 430؛ رضایی اصفهانی، 1389 ش، ج 6، ص 373-379).

در اهمیت اذن و رعایت حریم خلوت اعضاء دیگر خانواده حدیثی از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است که حضرت می‌فرماید:

«ابن رجلاً قال للنبي (ص) أَسْتَأْذِنُ عَلِيَّ امِّي؟ فَقَالَ: نَعَمْ. قَالَ: إِنَّهَا لَيْسَ لَهَا خَادِمٌ غَيْرِي؛ أَفَأَسْتَأْذِنُ عَلَيْهَا كَلِمًا دَخَلْتُ؟ قَالَ: أَتَحِبُّ أَنْ تَرَاهَا عُرْيَانَةً؟ قَالَ الرَّجُلُ: لَا. قَالَ: فَاسْتَأْذِنُ عَلَيْهَا» (عروسی حویزی، 1415 ق، ج 3، ص 586؛ فیض کاشانی، 1406 ق، ج 5، ص 492)؛ مردی از رسول خدا پرسید آیا ورود به مادرم نیاز به اذن دارد؟ حضرت فرمود: بلی، عرض کرد: مادرم خادمی جز من ندارد، آیا برای هر ورود براو نیاز به اذن است؟ فرمود: آیا میل داری او را لخت و برهنه ببینی؟ اظهارداشت: خیر؛ حضرت فرمود: پس برای ورود به حریم او اذن بخواه».

بنابراین، می‌توان گفت: خانواده در واقع محلی برای رشد و بالندگی اعضای آن است اما با مراعات نشدن بعضی امور از جمله حریم شخصی خانواده از محلی امن برای رشد و شکوفایی به جایگاهی برای تعرض و مشکل آفرینی اعضا برای يك دیگر تبدیل گشته و پس از مدتی افرادی آسیب‌دیده و مشکل‌دار از نظر رفتاری و شخصیتی خواهند شد. پس باید همه‌ی اعضای خانواده در راستای بالندگی و شکوفایی دیگر اعضا با رعایت نمودن حریم شخصی قدم بردارند تا خود نیز از آسیب‌های شکننده حریم خصوصی در امان باشد و به رشد و شکوفایی دست پیدا کنند. در اهمیت حرمت منزل و خلوت افراد همین بس که شخص متعرض اگر

خونش ریخته شود یا چشمش کور شود خونش به هدر رفته و حق مطالبه دیه یا قصاص را ندارد. امام صادق (ع) می‌فرماید:

«إِذَا أَطْلَعَ رَجُلٌ عَلَى قَوْمٍ يَشْرَفُ عَلَيْهِمْ أَوْ يُنْظَرُ إِلَيْهِمْ مِنْ خَلَلِ شَيْءٍ لَهُمْ قَرَمَوْهُ فَأَصَابُوهُ فَقَتَلُوهُ أَوْ قَعَنُوا عَيْنَهُ فَلَيْسَ عَلَيْهِمْ عُزْمٌ وَقَالَ إِنَّ رَجُلًا أَطْلَعَ مِنْ خَلَلِ حُجْرَةِ رَسُولِ اللَّهِ (ص) فَجَاءَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) بِمَشْقَصٍ لِيَفْقَأَ عَيْنَهُ فَوَجَدَهُ قَدْ انْطَلَقَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) أَيَّ حَيْثُ أَمَا وَاللَّهِ لَوْ تَبَتَّ لِي لَفَقَأْتُ عَيْنَيْكَ، (کلینی، 1407ق، ج 7، ص 291)؛

هرگاه مردی از بالا بر گروهی اشراف پیدا کند، یا از سوراخ چیزی [مانند درب یا دیوار آنان]، به [درون خانه] آنان نگاه کند و آنان به طرف او تیری شلیک کنند که به او اصابت کند و او را بکشد یا چشم او را کور کند، بر آنان غرامتی نیست و [نیز] فرمود: مردی از سوراخ [دیوار] درون حجره [و اتاق] پیامبر (ص) را نگاه می‌کرد پیامبر (ص) با پیکانی به سوی او آمد تا چشمش را کور کند، اما دید او فرار کرده است. پس فرمود: ای حیث! به خدا قسم اگر مانده بودی، حتماً دو چشمت را کور می‌کردم». (فقهای شیعه نیز بر اساس همین روایات در چنین مواردی حق دفاع را برای صاحب خانه قایل شده‌اند و در صورتی که نقص عضو یا جراحتی بر نگاه کننده وارد شود، آن را هدر و بدون دیه یا قصاص اعلام کرده‌اند (فقه الرضا، 1406ق، ص 310؛ مفید، 1410ق، ص 742؛ موسوی خمینی، 1372ش، ج 1، ص 492-491؛ نجفی، 1392ق، ج 41، ص 368).

4. حمایت از حریم خصوصی خانواده در حقوق بشر

مصونیت حریم خصوصی خانواده در میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی در ماده هفدهم، اعلامیه جهانی حقوق بشر ماده دوازدهم، کنوانسیون اروپایی حقوق بشر ماده هشتم، قانون اساسی افغانستان ماده سی و هشتم تصریح و از آن حمایت شده است؛ براین اساس ماده 12 اعلامیه جهانی حقوق بشر مقرر می‌دارد: «احدی در زندگی خصوصی، امور خانوادگی، اقامتگاه یا مکاتبات خود نباید مورد مداخله‌های خود سرانه واقع شود و شرافت و اسم و رسمش نباید مورد حمله قرار گیرد. هر کس حق دارد که در مقابل این گونه مداخلات و حملات، مورد حمایت قانون قرار گیرد.»

ماده 17 میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی به حق حریم خصوصی پرداخته و سعی کرده است که با اعلامیه جهانی حقوق بشر بیشتر همگام و همسو باشد. ماده مذکور مقرر می‌دارد:

«1. در زندگی شخصی، خانواده، منزل یا ارتباطات هیچ‌کس نباید خودسرانه یا غیر قانونی مداخله شود یا آسیب و لطمه غیر قانونی به آبرو یا حیثیت او وارد آید؛

2. هرکسی در برابر چنین تعرض یا آسیبی حق دارد از حمایت‌های قانونی برخوردار شود.»

ماده 8 کنوانسیون اروپایی حقوق بشر مقرر می‌دارد:

«1. هرکس نسبت به حریم زندگی خصوصی و خانوادگی، منزل و ارتباطات خود واجد حق است.

2. مقامات دولتی حق هیچ‌گونه مداخله در اعمال حق مذکور را ندارند مگر مطابق با احکام و قوانین.»

بند ج ماده 18 اعلامیه اسلامی حقوق بشر در بیانیه قاهره بیان می‌دارد:

«مسکن در هر حالی حرمت دارد و نباید بدون اجازه ساکنان آن یا به صورت نامشروع وارد آن شد و نباید آن را خراب یا مصادره کرد یا ساکنان آن را آواره کرد.»

قانون اساسي افغانستان ذیل ماده 38 در مورد مصونیت مسکن اشخاص مقرر می‌دارد: «مسکن شخص از تعرض مصون است. هیچ شخص، به شمول دولت نمی‌تواند بدون اجازه ساکن وی اقرار محکمه باصلاحیت و به غیر از حالات و طرزی که در قانون تصریح شده است، به مسکن شخص داخل شود یا آن را تفتیش نماید.»

و نیز قانون اساسی ایران در اصل 22 در باب مصونیت مسکن بیان داشته که: «حیثیت، جان، مال، حقوق، مسکن و شغل اشخاص از تعرض مصون است مگر در مواردی که قانون تجویز کند.»

در این باره ماده 580 قانون مجازات اسلامی ایران برای ورود غیرقانونی مأمورین دولتی به منزل اشخاص، بدون رضایت صاحب منزل، مجازات یک ماه تا یک سال را در نظر گرفته است.

مشاهده می‌شود که در حقوق بشر امروزی مداخله در حریم خصوصی اشخاص، خانواده، مسکن و ارتباطات آنها در صورتی که این مداخله خودسرانه یا غیر قانونی باشد ممنوع اعلام شده است.

امروزه بسیاری از مشکلات زندگی مشترک ناشی از احترام نگذاشتن به حریم خصوصی یکدیگر و خدشه دار کردن آن است. زندگی مشترک به معنی به شراکت گذاشتن همه چیز با همسر است، اما در این بین نمی‌توان انکار کرد که هر انسانی مستقل از دیگران است، همان طور که کودک از والدینش یا حتی خواهر یا برادر دو قلوبش مستقل است. وقتی دو نفر با هم ازدواج می‌کنند، روی همسرشان احساس مالکیت دارند و گاهی به خودشان حق می‌دهند که در مورد همه چیز همسرشان تصمیم بگیرند. وقتی انسانی که ذاتاً آزاد و مستقل است حق تصمیم‌گیری برای خود نداشته باشد و به اصطلاح حریم خصوصی برای خود قایل نباشد، دو اتفاق ممکن است رخ دهد؛ یا از این که حریم خصوصی خود را از دست داده احساس بدی پیدا می‌کند که به پر خاشگری و عصبی بودن می‌انجامد، یا به شخصیتی وابسته تبدیل می‌شود که بدون همسرش نمی‌تواند هیچ کاری انجام دهد و از خود هیچ چیز ندارد، (کاتوزیان، 1368 ش، ج 4، ص 4). البته این نکته را باید آوری نمود که اعضای خانواده نمی‌توانند به بهانه حریم خصوصی از ورود پدر به فضای ارتباط سایر اعضای خانواده که به قصد آگاهی از عدم مفاسد انگیز بودن آن صورت می‌پذیرد، جلوگیری کرد. چرا که حریم خصوصی فرزندان در چارچوب رعایت اصل تعلیم و تربیت قابل شناسایی است بنابراین هیچ یک از اعضای خانواده نمی‌تواند به بهانه حریم خصوصی از حریم خصوصی نظم حاکم بر خانواده را نادیده بگیرد. البته مرد نیز نمی‌تواند با سوءاستفاده از حق مدیریت بر خانواده به حریم خصوصی اعضای خانواده که در حیطه اعمال مدیریت خانواده قرار نمی‌گیرد، وارد شود برای نمونه، اصرار بر اطلاع یابی و افشای دارایی زوجه که از طریق فعالیت اقتصادی مستقل برای او حاصل شده است، ورود به حریم خصوصی اطلاعات اوست که قواعد اخلاقی و حقوقی آن را بر نمی‌تابد. بنابراین حریم خصوصی اعضای خانواده در چارچوب اصول حاکم بر روابط اعضای خانواده، اصل مودت و رحمت، اصل مصلحت، اصل تعلیم و تربیت، اصل مدیریت خانواده، اصل کرامت، اصل عفاف، اصل اطاعت از والدین و اصل احترام به والدین، قابل شناسایی است. لذا تنها در صورتی که حریم خصوصی در ارتباط با اصول دیگر در آن مورد توجه قرار گیرد سعادت و رستگاری اعضای خانواده ممکن و میسر خواهد بود (نقیی، 1389 ش، ص 5).

2-2. حریم اطلاعات شخصی

بخشی دیگری از قلمرو و مصادیق حریم خصوصی، اطلاعات شخصی افراد است مقصود از اطلاعات شخصی، اطلاعاتی است که وابسته به شخصیت افراد نظیر زندگی خانوادگی، عادات فردی، ناراحتی‌های جسمی، شماره کارت‌های اعتباری و شماره حساب را در بر

می‌گیرد. هم‌چنین اطلاعات مربوط به وضعیت زندگی جنسی، اعتقادات (اعم از فلسفی، مذهبی و سیاسی)، عضویت در احزاب یا تشکلهای صنفی و وضعیت نژادی، قومی و قبیله‌ای افراد است. مناسبات عمیق اجتماعی و عاطفی بین اعضای خانواده، امکان دسترسی به اطلاعات گوناگون اعضا از یکدیگر را فراهم می‌کند. با آن‌هم اعضای خانواده چه بسا در برابر اطلاع‌یابی دیگر اعضا از برخی اطلاعات مالی یا اطلاعات مربوط به مناسبات با دیگران یا اطلاعات موجود در کامپیوتر شخصی، موبایل و مانند آن واکنش نشان می‌دهند؛ یعنی در حقیقت برای آن حریم خصوصی قائل‌اند.

1-2-2. منع تجسس و پائیدن افراد در آموزه‌های قرآنی

برای خود داری و عدم دسترسی به حالات و اطلاعات شخصی دیگران قرآن کریم در سوره حجرات بر منع تجسس از امور و احوال دیگران دستور داده است و می‌فرماید:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَ لَا تَجَسَّسُوا وَ لَا يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا أَ تُحِبُّونَ أَن يَأْكُلَ لَحْمٌ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ (حجرات: 11)؛ ای اهل ایمان، از بسیار پندارها در حق یکدیگر اجتناب کنید که برخی ظن و پندارها معصیت است و نیز هرگز (از حال درونی هم) تجسس نکنید و غیبت یکدیگر روا مدارید، هیچ یک از شما آیا دوست می‌دارد که گوشت برادر مرده خود را خورد؟ البته کراهت و نفرت از آن دارید (پس بدانید که مثل غیبت مؤمن به حقیقت همین است) و از خدا پروا کنید، که خدا بسیار توبه پذیر و مهربان است».

دستورهای مطرح شده در آیه فوق (نهی از گمان بد، تجسس و غیبت) هر گاه به طور کامل در يك جامعه پیاده شود آبرو و حیثیت افراد جامعه را از هر نظر بیمه میکند، نه کسی میتواند زبان به عیبجویی این و آن بگشاید، و نه حرمت و شخصیت افراد را در هم بشکنند، نه حق دارد حتی گمان بد ببرد، نه در زندگی خصوصی افراد به جستجو پردازد، و نه عیب پنهانی آنها را برای دیگران فاش کند. به تعبیر دیگر انسان چهار سرمایه دارد که همه آنها باید در دزهای این قانون قرار گیرد و محفوظ باشد: جان، و مال، و ناموس، و آبرو. قرآن کریم از سوء ظن و تجسس در کار دیگران نفی کرده و عاملین آن را نکوهش و مذمت نموده و صریحاً می‌فرماید: (وَ لَا تَجَسَّسُوا). و هرگز در کار دیگران تجسس نکنید. این دستور اسلامی یکی از جامع‌ترین و حساب شده‌ترین دستورهای در زمینه روابط اجتماعی انسانها است، که مساله امنیت را به طور کامل در جامعه تضمین میکند. در حقیقت گمان بد عاملی است برای جستجوگری، و جستجوگری عاملی است برای کشف اسرار و رازهای نهانی و امور خصوصی مردم، و اسلام هرگز اجازه نمیدهد که رازهای خصوصی آنها فاش شود. به تعبیر دیگر اسلام میخواهد مردم در زندگی خصوصی خود از هر نظر در امنیت داشته باشند، و از این‌رو جستجو در امور شخصی مردم را ممنوع و حرام اعلام کرده است تا آبرو و حیثیت افراد در معرض خطر قرار نگیرد. بدیهی است اگر اجازه داده شود هر کس به جستجوگری در باره دیگران پر خیزد حیثیت و آبروی مردم بر باد میرود، و جهنمی به وجود می‌آید که همه افراد اجتماع در آن معذب خواهند بود (مکارم شیرازی، 1374 ش، ج 22، ص 184-195؛ رضائی اصفهانی، 1389 ش، ج 9، ص 143).

این منع از تجسس با شمول خود شامل همه مصادیق حریم خصوصی می‌شود که از آن جمله حریم خصوصی در مناسبات خانوادگی است. لذا تجسس اعضای خانواده در حریم خصوصی دیگر اعضای خانواده به حکم تکلیفی، حرام و مایه نکوهش شدید اخلاقی است. آیه شریفه همچنین بر منع از سوءظن که در حقیقت زمینه و مقدمات تجسس است، دلالت دارد. گمان بد و سوءظن به دیگران موجب تحریک حس کنجکاوی و مقدمه تجسس به شمار می‌آید. چنان که سوءظن زوج به زوجه یا زوجه به زوج منشأ ورود هر یک در حریم خصوصی دیگری می‌گردد و چه بسا همین سوءظن و ورود به حریم خصوصی به فروپاشی نهاد خانواده بیانجامد.

آیه شریفه همچنین بر منع از غیبت، و در حقیقت منع از بیان عیب‌هایی دلالت می‌کند که در دیگری هست و او از بیان آن‌ها کراهت دارد. در مناسبات خانوادگی معمولاً اعضای خانواده از عیب‌های یکدیگر آگاهی دارند و نقل آن را برای دیگران نمی‌پسندند. لذا منع از غیبت را می‌توان از ادله شناسایی حریم خصوصی در مناسبات خانوادگی به شمار آورد. تشبیه غیبت کردن به خوردن گوشت برادر مؤمن در قرآن کریم در حقیقت از عمق زشتی و پلیدی ورود به حریم خصوصی شخصیت در آموزه‌ها و تعالیم اسلامی حکایت دارد. بیش‌ترین بخشی از اطلاعات شخصی افراد را اطلاعات محرمانه آنان تشکیل می‌دهد؛ اطلاعاتی که صرفاً و در مواقع خاص و با اهداف خاصی در اختیار افراد مورد نظر قرار می‌گیرد و یا ممکن است برای فردی به صورت غیر قانونی، مکشوف گردد (ویکی فقه، مقاله: «حریم خصوصی»).

2-2-2. حریم خصوصی ارتباطات

یکی دیگر از حوزه‌های مهم حریم خصوصی، ارتباطات افراد با یکدیگر است. لازمه يك ارتباط امن و موفق وجود مرزهای عمومی و خصوصی است. یعنی تمایز میان آنچه که می‌خواهند با دیگران به اشتراک بگذارند و آنچه در خلوت خود نگه می‌دارند، بدون این‌که روابط آن‌ها توسط افراد یا سازمان‌های دیگر کنترل شود. برخی ارتباطات اعضای خانواده از ویژگی اختصاصی بودن برخوردار است به نحوی که اطلاع عضو دیگر را بر نمی‌تابند؛ برای نمونه، استراق سمع مکالمات تلفنی را از ناحیه دیگر اعضا، ناپسند و غیرقابل قبول می‌دانند، یعنی برای خود در ارتباطات، حریم خصوصی می‌شناسند. بنابر این در تعریف حریم خصوصی ارتباطاتی می‌توان گفت: حریم خصوصی ارتباطاتی به عنوان یکی از اشکال سنتی حق خلوت، به معنای مصون بودن و حفظ حرمت تمامی انواع ارتباطات افراد اعم از مکاتبات، مرسولات پستی، پست الکترونیکی، و مکالمات تلفنی از هر گونه دستیابی غیر مجاز مانند رهگیری، تفتیش، تخریب و شنود می‌باشد (اصلانی، 1384 ش، ص 289).

در آموزه‌های اسلامی، از تجسس و زیر نظر گرفتن و پایدن افراد و خیانت در امانت نهی شده‌اند. چرا که تفتیش و بررسی مکاتبات و مرسولات مردم و یا شنود مکالمات تلفنی آنان، مصداق تجسس و ورود به حریم خصوصی دیگران است (حجرات: 12) همچنین در ماده سی و هفتم قانون اساسی افغانستان به منظور حمایت از حریم خصوصی ارتباطات شهروندان آمده است: «آزادی و حریمیت مرسولات و مخابرات اشخاص چه به صورت مکتوب باشد و چه به وسیله تلفن، تلگراف، و وسایل دیگر، از تعرض مصون است. دولت حق تفتیش مرسولات و مخابرات اشخاص را ندارد مگر به حکم قانون». به موجب اصل بیست و پنجم قانون اساسی ایران: بازرسی و نرساندن نامه‌ها، ضبط و فاش کردن مکالمات تلفنی، افشای مخابرات تلگرافی و تلکس، سانسور، عدم مخابره و نرساندن آنها، استراق سمع و هر گونه تجسس ممنوع است مگر به حکم قانون. ماده هفده کمیسیون سازمان ملل در امر حقوق بشر اعلام کرد که حمایت‌های حقوق بشر در باره محرمانگی ارتباطات شامل همه اشکال ارتباطات می‌شود. رعایت این ماده ایجاب می‌کند که تمامیت و محرمانگی ارتباطات هم در قوانین و هم در عمل تضمین شود. مرسولات پستی باید بدون رهگیری و بدون این‌که به انحای مختلف گشوده شوند به مقصد تحویل داده شوند. نظارت اعم از آن‌که الکترونیکی یا از انواع دیگر باشد، رهگیری تلفن‌ها، تلگراف‌ها و دیگر اشکال ارتباطات، استراق سمع و ضبط مکالمات باید ممنوع شوند (انصاری، 1386 ش، ص 310). به موجب ماده دوازده اعلامیه جهانی حقوق بشر: «احدی در ... مکاتبات خود نباید مورد مداخله‌های خود سرانه واقع شود و شرافت و اسم و رسمش نباید مورد حمله قرار گیرد. هر کس حق دارد که در مقابل این گونه مداخلات و حملات، مورد حمایت قانون قرار گیرد.»

3-2. حریم خصوصی جسمانی

یکی دیگر از حوزه‌های حریم خصوصی انسان‌ها، جسم و جان آنان است. وجود و تمامیت جسمانی هر فرد اولین و بدیهی‌ترین امری است که با آفرینش در اختیار انسان قرار گرفته است و حقوق مختلف بشری برخاسته از همین سلطه و اختیار است. لذا هر گونه بازرسی و تفتیش بدنی، شکنجه، وارد نمودن زیان و آسیب جسمی و روحی، انجام معاینات و آزمایش‌های پزشکی و نظائر آن (که همگی به نوعی دخل و تصرف محسوب می‌گردند) ممنوع می‌باشد. جسم هر انسانی دارای حرمت است و هیچ‌یک تفتیش بدن خود را از ناحیه دیگران بر نمی‌تابد. اعضای خانواده نیز برای برخی از اعضای بدن خود حرمت قائل‌اند و نگاه و واکاوی دیگر اعضای خانواده از آن مواضع را نمی‌پذیرند لذا باید آن را حریم خصوصی جسمانی به شمار آورد.

برخی از مصادیق حریم جسمانی در نگاه بعضی حقوق‌دانان عبارتند از:

«- آزادی رفت و آمد؛ مصونیت از توقیف و بازرسی بدنی (اعم از ظاهری و داخلی بدن)، بازداشت، حبس، آزار و شکنجه جسمی؛ تشخیص هویت از طریق مشخصات جسمی (آزمایش خون، شبکه چشم، اثر انگشت، شستشوی معده و جراحی داخلی)، استفاده از کارت‌های تشخیص هویت (محسنی، 1389ش، ص 53-51).

حریم جسمانی در معنای عام شامل امور مربوط به روان انسان نیز می‌گردد. آزادی اندیشه و بیان و مصونیت از هر گونه آزار و شکنجه روانی از جمله حقوق ناشی از شناسایی حریم جسمانی می‌باشد.

بر اساس آموزه‌های دینی، رساندن هر گونه آسیب به جسم و جان انسان‌ها (به جز در چارچوب قوانین الهی) ممنوع است. شریعت اسلامی، زدن دیگران را (گرچه منجر به جراحت نیز نشود) جایز نمی‌داند، مگر این که در دفاع یا در تلاقی زدن دیگری باشد. امام صادق علیه السلام فرمود:

«لَوْ أَنَّ رَجُلًا صَرَبَ رَجُلًا سَوْطًا لَصَرَبَهُ اللَّهُ سَوْطًا مِنَ النَّارِ، (ابن بابویه، 1362ش، ج 4، ص 93؛ حرّ عاملی، 1409ق، ج 29، ص 22)؛ اگر انسانی يك تازیانه [هم] به دیگری بزند، خداوند [در قیامت] تازیانه‌ای از آتش بر او خواهد زد».

وقتی زدن انسان‌ها جایز نباشد، به طریق اولی مجروح کردن آنان جایز نخواهد بود لذا است که پیامبر اکرم (ص) فرمودند:

«أَلَا وَ مَنْ لَطِمَ حَدَّ امْرِئٍ مُسْلِمٍ أَوْ وَجْهَهُ بَدَّدَ اللَّهُ عِظَامَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ خُشِرَ مَعْلُولًا حَتَّى يَدْخُلَ جَهَنَّمَ إِلَّا أَنْ يُتُوبَ، (ابن بابویه، 1362ش، ج 4، ص 15)؛ کسی که به گونه یا صورت انسان مسلمانی، سیلی بزند [که سرخ یا سیاه یا کبود شود] خداوند در روز قیامت، استخوان‌هایش را از هم جدا می‌کند و در حالی محشور می‌شود که با زنجیر بسته شده تا وارد جهنم شود، مگر این که توبه کند».

از جمله مهم‌ترین آثار به رسمیت شناختن حق شهروندان در بهره‌مندی از حریم خصوصی جسمانی، بعنوان اصل اولیه و حق اساسی ایشان می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

- هر گونه ایراد آسیب جسمی یا روحی بویژه شکنجه متهمان، از جانب هر کس یا مقامی، ممنوع بوده و علاوه بر ضمان آور بودن ممکن است از جهت تجاوز به حقوق عمومی و آسایش اجتماعی مورد تعقیب کیفری واقع شود.

- هر گونه بازداشت یا حبس خود سرانه یا غیر قانونی یا بدون رعایت تشریفات مقرر در قانون ممنوع بوده و علاوه بر ضمان آور بودن ممکن است از جهت تجاوز به حقوق عمومی و آسایش اجتماع مورد تعقیب کیفری واقع شود.

- هر گونه استثمار و انتفاع اجباری از کار دیگران یا الزام آنها به این کار ممنوع بوده و علاوه بر ضمان آور بودن ممکن است از جهت تجاوز به حقوق عمومی و آسایش اجتماع مورد تعقیب کیفری واقع شود» (اصلائی، 1384ش، ص 308-309).

قانون اساسی افغانستان ذیل ماده ماده بیست و نهم مقرر می‌دارد: «تعذیب انسان ممنوع است. هیچ شخص نمی‌تواند حتی به قصد کشف عقاید از شخص دیگر، اگر چه تحت تعقیب، گرفتاری یا توقیف و یا محکوم به جزا باشد، به تعذیب او اقدام کند یا امر بدهد. تعیین جزایی که مخالف کرامت انسانی باشد ممنوع است».

به موجب اصل سی و نه قانون اساسی ایران هتک حرمت و حیثیت کسی که به حکم قانون دستگیر، بازداشت، زندانی یا تبعید شده به هر صورت که باشد ممنوع و موجب مجازات دانسته شده است. به استناد اصل ۴۰ قانون اساسی هیچ کس نمی‌تواند اعمال حق خود را وسیله ضرر به غیر یا تجاوز به منافع عمومی قرار دهد.

نتیجه

از منظر قرآن کریم، قوانین اساسی کشورها و نیز حقوق بشر احکام متعددی در خصوص قلمرو «حریم خصوصی» وجود دارد که آدمیان را از ورود به حریم خصوصی افراد باز داشته است. قلمرو و محدوده‌ای از عقاید، احساسات، اعمال، رفتارها و ویژگی‌های هر عضو خانواده که برای دیگر اعضا آشکار نیست یا علی‌رغم آشکار بودن، رضایت به افشای آن ندارد و در برابر ورود و نظارت دیگر اعضا واکنش نشان می‌دهد، حریم خصوصی در مناسبات و روابط اعضای خانواده به شمار می‌آید. همانند حریم خلوت، حریم جسمانی، حریم اطلاعات، حریم جنسی، حریم ارتباطات، حریم شخصیت از جمله مصادیق حریم خصوصی در روابط اعضای خانواده به شمار می‌آیند که همه‌ی این حوزه‌ها باید در برابر مداخله دیگران، مصونیت داشته باشد.

بنابر این، ایجاد امنیت و اطمینان خاطر و مصونیت اشخاص از هر گونه تعرض به حریم خصوصی دیگران مستلزم فراهم نمودن بسترهای است؛ همانند ارتقاء سطح فرهنگی جامعه از طریق آموزش برای صیانت از حریم خصوصی توسط خود به ویژه در قبال فناوری‌های نوین، یاری جستن از مبانی اعتقادی در کاهش تعرض به حقوق دیگران، استفاده از روش‌های پیشگیری و قوانین جامع و گسترده و نهایتاً حمایت‌های کیفری برای اعمال اهداف مجازات در جامعه است.

منابع

- قرآن کریم
- (1) ابن بابویه، محمد بن علی، الخصال، مصحح: علی اکبر غفاری، قم، نشر جامعه مدرّسین، چاپ اول: 1362ش.
 - (2) ابوالحسنین، احمد بن فارس بن زکریا، معجم مقاییس اللغة، قم: نشر مکتب الاعلام الاسلامی، 1404 ق.
 - (3) اصلائی، حمید رضا، حقوق فناوری اطلاعات (حریم خصوصی در جامعه اطلاعاتی)، تهران، نشر میزان، چاپ اول، 1384ش.

- (4) اعلامیه جهانی حقوق بشر، مصوّب 1948م قابل دسترس در پایگاه:
<http://lawblog.ir/elamiye.htm>
- (5) انصاری، باقر، حقوق حریم خصوصی، تهران، انتشارات سمت، چ اول، 1386ش.
- (6) جعفری لنگرودی، محمدجعفر، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، تهران، انتشارات، گنج دانش، 1381ش.
- (7) حرّ عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، قم، مؤسسه آل البیت(ع)، چ اوّل، 1409 ق.
- (8) خمینی، روح الله، تحریر الوسیله، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره)، 1379ش.
- (9) دهخدا، علی اکبر، لغتنامه دهخدا، تهران، دانشگاه تهران، 1373ش.
- (10) رحمدل، منصور، مقاله: «حق انسان بر حریم خصوصی»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ش 70، زمستان 1384.
- (11) رضائی اصفهانی، تفسیر مهر قرآن، قم، انتشارات عصر ظهور، چ اوّل، 1389ش.
- (12) صفائی، حسین، و مرتضی قاسم زاده، حقوق مدنی اشخاص و مجبورین، تهران، نشر سمت، چ چهارم، 1377ش.
- (13) طباطبائی، سیّد محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چ پنجم، 1374ش.
- (14) طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، نشر ناصر خسرو، چ سوّم: 1372ش.
- (15) عروسی حویزی، تفسیر نور الثقلین، قم، اسماعیلیان، چ چهارم، 1415 ق.
- (16) فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم، هجرت، چ دوّم، 1409ق.
- (17) فیض کاشانی، محمد محسن، الوافی، اصفهان، کتابخانه امام امیرالمؤمنین علی(ع)، چ اوّل، 1406ق.
- (18) قانون اساسی جمهوری اسلامی افغانستان، مصوّب 1382ش.
- (19) کاتوزیان، ناصر، حقوق مدنی(خانواده)، تهران، به نشر، چ دوّم، 1368ش.
- (20) _____، قانون مدنی در نظم حقوق کنونی، تهران، میزان، 1383ش.
- (21) کلینی، محمد بن یعقوب، اصول الکافی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، چ چهارم، 1407 ق.
- (22) محسنی، فرید، حریم خصوصی اطلاعات، تهران، دانشگاه امام صادق(ع)، چ اوّل، 1389ش.
- (23) مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از نویسندگان، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چ اوّل، 1374ش.
- (24) نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام، تهران، دارالکتب الاسلامیه، 1392ق.
- (25) نقیعی، سید ابوالقاسم، مقاله: «حریم خصوصی در مناسبات و روابط اعضای خانواده»، فصلنامه فقه و حقوق خانواده(ندای صادق)، سال پانزدهم، شماره 52، بهار و تابستان 1389.